

УДК 94 (37+32) : 322.4

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.329>

Андрій Карпенко*

БУДДІЙСЬКІ СПІЛЬНОТИ У РИМСЬКОМУ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНОМУ ЄГИПТІ

Анотація: У статті досліджується взаємодія греко-римської культури з індійським світом, зокрема через присутність буддійських спільнот на території елліністичних і римських держав, зокрема в Єгипті. Проаналізовано культурний обмін між Північною Індією та Середземномор'ям, що розпочався після завоювань Олександра Македонського. Особливу увагу приділено археологічним, епіграфічним і нумізматичним джерелам, що підтверджують наявність буддійських спільнот на території Птолемеївського, а пізніше римського, Єгипту. Дослідження також акцентує на впливові морської торгівлі на відновлення контактів між Грецією, Римом та Індією у 1-3 ст. після Р.Х. Висвітлюються питання можливого впливу буддизму на культуру та релігію греко-римського світу.

Ключові слова: античність, еллінізм, греко-буддизм, римський Єгипет, елліністичний Єгипет, Гандара, Береніке

Вступ. Зв'язок і взаємовплив греко-римської та буддійською культурами в елліністичну добу, а потім і в римську епоху, десятиліттями був темою, що цікавила як і класицистів так і орієнталістів. Цей взаємовплив є яскравою демонстрацією того, наскільки глобалізованим став античний світ після походу Олександра Македонського, а також прикладом того, як дві дуже віддалені та різні по своїй суті культури почали впливати на розвиток одна одної.

Вплив греко-римського світу на буддійський світ завжди був помітний та очевидний: буддійське мистецтво Гандари (території сучасного Пакистану, Афганістану та Північної Індії), яке широко наслідувало грецькі форми, образи, орнаменти, архітектурні прийоми, що широко використовувались у Гандарських скульптурах, рельєфах, оздоблені предметів побуту; елліністична символіка божественного широко використовувалась при зображенні буддійських божеств¹; перші монети у Кушанській імперії карбувалися за зразком римських². Існуванню такого значного культурного впливу посприяв фактор існування грецьких міст-колоній у Північній Індії³ та римських торговельних факторій у Південній Індії⁴. Проте відповідь на питання: «Чи був взаємний вплив буддійської культури на грецьку

* Карпенко Андрій Олександрович – магістрант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4661-6247>; e-mail: andrew.galore@knu.ua

¹ Stewart P. Gandharan Art and the Classical World: A Short Introduction. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2024. P. 21. URL: <https://www.archaeopress.com/Archaeopress/download/9781803276946>

² Wheeler R.E.M. Roman Contact with India, Pakistan and Afghanistan // Grimes W.F. (Ed.). Aspects of Archaeology in Britain and Beyond. London: 102 Great Russell Street, 1951. P. 363. URL: <https://archive.org/details/in.gov.ignca.12722/page/345/mode/2up>

³ Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. London: Cambridge University Press, 1938. P. 351. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.282142>

⁴ Wheeler R.E.M. Roman Contact with India, Pakistan and Afghanistan... P. 353.

та римську таким же значним?», не має настільки ж явної відповіді, зокрема через гостру недостатність джерел і свідчень.

Існують компаративістичні дослідження між буддійською та грецькою філософією, які простежують явний вплив буддійської філософії на розвиток пірронізму, який, у свою чергу, пізніше вплинув на розвиток античного стоїцизму та скептицизму⁵, а також дискусії на тему можливої схожості міфами про народження Христа і Будди, генези новозавітної моралі та її, подекуди, схожості з буддійською мораллю⁶. Оскільки простеження цього впливу існує на рівні ідей і гіпотез, і не має прямого джерельного підтвердження, тож залишається шукати підтвердження в археологічних та епіграфічних джерелах. Таким чином, встановлена факту присутності спільнот, що були носіями буддійської традиції у греко-римському світі, могло б слугувати аргументом на користь цих гіпотез про буддійське коріння певних міфів, ідей і традицій у греко-римському світі.

Огляд літератури та джерел. Пошук культурних елементів буддизму почався ще на початку 20 ст. Варто згадати працю Чарльза Елліота «Буддизм та індуїзм» (1921 р.), де автор приділяє увагу на висвітлення індійської релігії та філософії на греко-римський світ, зокрема приділяючи увагу окремо буддизму. Також про можливий вплив буддійських міфів на християнство зазначає у своїй праці «Будда та Христос: нативні історії та індійські традиції» (1992) Захаріаса Танді⁷. Однак припущення лише констатують можливий вплив на західну культуру, але не приводять доказів чи джерельних підтверджень.

Стосовно досліджень про пряму та постійну присутність носіїв буддійської традиції у греко-римському світі, то першим виразив таке припущення Вільям Сімпсон у своїй публікації в журналі Королівської Азійської Спільноти Великої Британії та Ірландії 1898 р.⁸, де автор посилається на дослідження сера Фліндерса Петрі стосовно появи символу колеса на воротах єгипетських храмів і надгробних плит. Також важливими є дослідження Мортімера Вільера, визначного британського дослідника, який у своїй праці «Римський контакт з Індією, Пакистаном та Афганістаном» (1961)⁹ ґрунтовно досліджує контакти римлян з Індією, торговельні маршрути, характер торгівлі та її динаміку, посилаючись на власні багаточисельні знахідки та експедиції. Не менш важливою є публікація Річарда Саломона «Епіграфічні залишки індійських торговців в Єгипті»¹⁰, в якій ретельно описані епіграфічні знахідки у римському Єгипті на санскриті, пракриті та тамільською мовою.

І, насамкінець, надзвичайно важливим є публікації Польського Центру середземноморської археології Варшавського університету в яких, зокрема, містяться публікації стосовно знахідок у Береніке, колись важливому портовому місті Римського Єгипту, який слугував хабом для торговельних суден з Індії, і де віднайдені чисельні індійські, зокрема буддійські, артефакти¹¹.

⁵ Kuzminski A. Pyrrhonism: How the Ancient Greeks Reinvented Buddhism. Lanham, MD: Lexington Books, 2010.

⁶ Eliot C. Hinduism and Buddhism, Vol. 1. London: Edward Arnold, 1921. P. 179-184. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.23803/page/n291/mode/2up>

⁷ Thundy Z.P. Buddha and Christ: Nativity Stories and Indian Traditions. Leiden: Brill, 1995.

⁸ Simpson W. The Buddhist Praying Wheel // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1898. P. 873-875. URL: <http://www.jstor.org/stable/25208047>

⁹ Wheeler R.E.M. Roman Contact with India, Pakistan and Afghanistan... P. 345-376.

¹⁰ Salomon R. Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt // Journal of the American Oriental Society. 1991. Vol. 111, No. 4. P. 731-736. DOI: <https://doi.org/10.2307/603404>

¹¹ Szotek A. Buddha Statue Found at Berenike (Egypt). 2023. URL: <https://bit.ly/42TfZk>

Отже, хоч література з даної теми не є багаточисельною, проте питання присутності носіїв буддійської традиції у греко-римському світі є вже актуалізованим, і нові епіграфічні й археологічні свідчення, які можуть широко допомогти у вивченні цього питання віднайдені в останні десятиліття, а в деяких випадках, навіть і в останні роки.

Метою статті є аналіз всього наразі доступного пласту археологічних та епіграфічних джерел, зокрема і важливих знахідок останніх років, які раніше ще не залучалися при вивченні порушеного питання, з метою встановлення того, чи були присутні, і якщо так, то в якій мірі і в які періоду часу, носії буддійської традиції в елліністичному, а пізніше, римському Єгипті.

Елліністичний Єгипет і буддизм. Перші свідчення про можливу присутність носіїв буддійської традиції в Єгипті доби правління династії Птоlemeїв зустрічаються в Едиктах Ашоки (260 р. до Р.Х.). У них загадані скерування прозелітичних місій до таких елліністичних правителів як Антіох, Антігон, Птолемей, Магас та Олександр¹². Проте будь-які згадки у західних письмових джерелах про візит людей Ашоки до Птолемейського Єгипту відсутні. Єдине, що може свідчити на користь реальності цієї місії та її успіх, це поява у храмах Птолемейського Єгипту бронзових коліс в елліністичну добу. Описи цих коліс збереглися у пізніших письмових джерелах. Також символ колеса епізодично з'являється над арками храмів, а також на надгробних похованнях¹³.

Символ колеса є важливим символом у буддійській традиції та символізує Колесо Дхарми, символ вчення Будди. Схожі з єгипетськими символами, Колеса Дхарми часто зображувалися на буддійських ступах у період раннього буддизму, та були одним з найважливіших релігійних символів. Приблизно з 6-1 ст. до Р.Х. в буддизмі не існувало іконографічної традиції зображувати Будду Сіддхартху Гаутаму. Коли хотіли зобразити Будду, то зображували порожній трон, слід Будди, або ж колесо Дхарми¹⁴.

Під час поширення буддизму індійським субконтинентом і за межі його, ширилась і відповідна символіка. Проте лише цих свідчень недостатньо аби стверджувати, що люди імператора Ашоки досягли Єгипту в елліністичний період і, зокрема, стверджувати, що вони могли тут залишитись чи утворити свою спільноту, і що походження символіки коліс в єгипетських храмах має однозначно буддійське коріння. Інші ж свідчення стосовно присутності буддійських спільнот, які, більш того, могли б утворювати сталі спільноти, відносяться вже до періоду римського панування над Єгиптом.

Торгівля між Індією та Римом. Важливим фактором, який допомагає простежити взаємозв'язок між греко-римським і буддійським світами, є збільшення епіграфічних і нумізматичних джерел, що пов'язано зі збільшенням з початку-середини 1 ст. кількості прямих контактів Римської держави з Індійським субконтинентом. Цьому посприяла поява нових морських шляхів, опис яких зустрічається у «Природничій історії» Плінія, та використання мусонів для морських подорожей з Перської Затоки до Малабарського узбережжя, що детально описано у Періпліі Еритрейського моря.

¹² Dhammika V. The Edicts of King Asoka: An English Rendering. The Wheel Publication No. 386/387. Kandy: Buddhist Publication Society, 1994. URL: <https://www.cs.colostate.edu/~malaiya/ashoka.html>

¹³ Simpson W. The Buddhist Praying Wheel... P. 873-875.

¹⁴ Huntington S.L. Early Buddhist Art and the Theory of Aniconism // Art Journal. Vol. 49, No. 4, Winter 1990. P. 401-408. Copyright by Art Journal. URL: <http://ccbs.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-ADM/huntin.htm>

Розвитку цих морських шляхів сприяли як особисті меркантильні інтереси римлян, які переслідували мету збільшити кількість перцю, тканин і прянощів, що можна було завести з Індії, а також зростаюча проблема сухопутного сполучення з Індією через ворожість Парфянської держави (за десятки років розкопок на північному узбережжі перської затоки не було знайдено жодних об'єктів римської доби, що свідчить про відсутність торгівельних сухопутних зв'язків з індійським регіоном через територію Парфії¹⁵). У цей же час на території Південної Індії знайдені десятки і сотні римських монет 1-2 ст., велика кількість медальйонів і прикрас, римські бронзові статуетки, а також залишки римських факторій. Останні були присутні навіть на Коромандельському узбережжі, яке знаходиться на сході індійського півострова. Римська присутність, хоч і менша, але все ж поширювалась аж до Північної Індії, вверх по річці Інд до Таксілі та Беграму, одних з найважливіших тогочасних центрів буддизму, а римські монети використовувались у Кушанській імперії до тих пір, поки на їх основі не було запроваджено карбування власної валюти¹⁶.

Фактор прямого римського контакту з територією Північної Індії (Пакистан, Афганістан, провінції Пенджаб) є надзвичайно важливою деталлю, адже ці території належать до Великої Гандари, регіону, де у 1 ст. до Р.Х. почало розвиватись вже згадане на початку статті гандарське мистецтво, в основі якого лежить синкретизм східної та західної традиції, зображення буддійських релігійних сюжетів, але не у традиційних індійських мистецьких формах, а в традиціях давньогрецької архітектури та скульптури. Ця особливість буде зазначена ще нижче при огляді археологічних знахідок з Береніке. Окрім цього, Гандара була одним з провідних регіонів розвитку буддизму, обителі буддійських храмів та освіти у регіоні, зокрема через перебування на перетині торгівельних шляхів і поширенню меценатства серед заможних гандарців.

Таким чином, присутність римлян у регіоні Гандари була важливим явищем, що могло сприяти відкриттю буддизму для греко-римського населення. Окрім цього, це могло вплинути на зворотні морські подорожі з Гандари до Римської держави, внаслідок зацікавлення у налагодженні зворотних торгівельних зв'язків. У будь-якому разі, зростання кількості подорожей римлян до Індії призводить до того, що збільшується загальна кількість торгівельних місій як до Риму, так і в цілому по Індії. Торгові шляхи у цей період проходять повз порти римського Єгипту¹⁷.

У цей період зростає кількість написів, знайдених на території Єгипту, які, переважно, датуються 1-3 ст. Написи здійснені давньотамільською мовою, на пракриті, та грекою. Більшість написів написані торгівцями, адже містять переважно списки товарів і молитви за успішну морську подорож. Існують також написи давньогрецькою мовою, де фігурують явно не грецькі імена, які не мають відповідників у жодних інших джерелах, і є, скоріш за все, адаптованими на грецьку мову індійськими іменами¹⁸. Ці знахідки

¹⁵ Wheeler R.E.M. Roman Contact with India, Pakistan and Afghanistan... P. 350.

¹⁶ Ibid. P. 363.

¹⁷ Gates-Foster J. Objective Alterity: Import Consumption in the Ports of Roman Egypt // Alcock S.E., Egri M., Frakes J.F.D. (Eds.). Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome. Los Angeles: Getty Publications. 2016. P. 222. URL: <https://bit.ly/3ENkdqf>

¹⁸ Salomon R. Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt... P. 735.

підтверджують матеріально факт збільшення контингенту з індійського субконтиненту у римському Єгипті, адже до 1-3 ст. такої епіграфіки не зустрічається взагалі. Однак, серед всіх цих написів не зустрічається слів, які могли б асоціюватися з буддійською термінологією, і допомогти встановити, що ці написи належать носіям буддійської традиції, лише у цілому торгівцям з Індії.

Окрім епіграфічних джерел, є інша річ, яка свідчить про зростання обсягів постійного перебування спільнот з Індії на території Єгипту. Так, наприклад, серед спільнот торгівців, які мешкали у важливих портових містах, таких як Міос Хормос і Береніке, знайдена у великій кількості індійська кераміка, яка однак використовувалась для власного вжитку та не була предметом індійського експорту, адже не вивозилась за межі цих портових міст, і за межами цих міст знайдена не була¹⁹.

Рис. 1. Будда з Береніке, Варшавський Університет
(джерело: Szotek A. Buddha Statue Found at Berenike...)

¹⁹ Gates-Foster J. Objective Alterity: Import Consumption in the Ports of Roman Egypt... P. 226.

Буддйські спільноти у римському Єгипті. Повертаючись до питання: «Чи можна виокремити серед всього цього пласту джерел саме ті, що могли б конкретизувати та свідчити про саме буддйське походження цих джерел, і встановити що частина спільнот була буддистами, а не просто в цілому торгівцями з Індії», то тут вирішальну роль відіграють знахідки з Береніке.

У 2022 р. американсько-польськими дослідниками було знайдено скульптуру Будди з Береніке. Береніке був важливим торгівельним містом за часів римського панування в Єгипті. Раніше в Береніке знаходили у великій кількості глечики індйського виробництва з перцем, найважливішим продуктом, який імпортували римляни, та залишки індйського та китайського текстилю, що підтверджує статус важливого портового міста. Скульптура ж Будди з Береніке була знайдена лише декілька років назад, у 2022 р., і стала першою та допоки єдиною скульптурою Будди греко-римського періоду на території колишньої Римської держави.

Скульптура датується 2 ст., проте на ній міститься напис на санскриті, який датується серединою 3 ст., що є важливим свідченням про присутність носіїв буддизму навіть у 3 ст., коли торгівля між Римом та Індією почала занепадати. Скульптура не є привезеною, але зробленою із матеріалів з Антіохії, орієнтовно виготовленою місцевими майстрами. Окрім цієї скульптури, декілька років до того у Береніке вже були знайдені фрагменти скульптури Будди, зроблені з місцевого гіпсу²⁰. Не менш цікавим є те, що скульптуру знайшли при розкопках храму Ісіді, що вказує на те, що вона могла слугувати місцевою святинею та місцем проведення релігійних обрядів місцевої буддйської спільноти торгівців. У будь-якому разі, встановлення цієї скульптури у храмі Ісіді потребувало значних матеріальних ресурсів, а також певної мети, якою могло слугувати, наприклад, постійне перебування у Береніке спільноти торгівців, які сповідували буддизм. Якби потреба у святині для здійснення релігійного ритуалу існувала на індивідуальному рівні, то раціональним рішенням було використання невеликих позолочених бронзових статуеток, які, до того ж, були зручними у транспортуванні, і які були поширені саме у цей період²¹, або ж створення невеликих «куточків» для поклоніння.

Однак все ж була створена 71 сантиметрова кам'яна скульптура, матеріал якої транспортували на замовлення за 3 000 км, а місцем встановлення став храм Ісіді. Більш того, ця скульптура не просто була створена та залишена, на що вказує те, що скульптура була створена між 90-140 роками, а напис на санскриті на ній датується серединою 3 ст. Це все вказує на роль скульптури як важливої релігійної святині для місцевої буддйської спільноти.

Цікавим є також і стиль в якому зображений Будда на скульптурі. Техніка виконання, стиль, символіка (одяг та ореол) – все у стилі традиційному для греко-римського світу. Ця особливість, що скульптура Будди була виконана на замовлення місцевими майстрами й у грецькій традиції, а не по, наприклад, центральноіндйським канонам і не привезена з індйського субконтиненту, може бути зумовлена гандарським походженням спільноти торгівців. Як було описано вище, з Гандарою з 1 ст. розвивались торгівельні зв'язки, а місцеві

²⁰ Szotek A. Buddha Statue Found at Berenike (Egypt)...

²¹ Zhang L. Re-Study of the Gilt Bronze Buddha Statuettes Unearthed from the Eastern Han Dynasty Tomb in Chengren Village, Xianyang City, China // Religions. 2024. Vol. 15, No. 12. Article 1476. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/15/12/1476>

меценати цінували виконання буддійських релігійних сюжетів у грецькому стилі, і часто замовляли скульптуру та рельєфи в елліністичному стилі, а в не у традиційному стилі для регіону. Однак Будда з Береніке це наразі лише єдина у своєму роді подібна знахідка, що дає підстави вважати, що серед зростаючої кількості індійських торгівців у 1-3 ст. в Єгипті були також і буддійські спільноти. Хоча і варто зазначити, що через недостатню кількість джерел наразі можна вважати, що це явище було унікальним, і подібні спільноти не були чисельними достатньо аби здійснити значний вплив на культурний розвиток у регіоні. Принаймні, можна так вважати, виходячи з того, в якій кількості джерела є наразі.

Висновки. Проаналізувавши наявні джерела, що можуть допомогти у висвітленні проблеми про перебування на території Єгипту за правління династії Птолемеїв, а потім вже під час римського панування, сталих буддійських спільнот, можна зробити наступні висновки:

по-перше, хоч і відомі свідчення про те, що прозелітичні буддійські місії були надіслані до Птолемеївського Єгипту ще у 3 ст. до Р.Х., факт того, що вони дісталися до місця призначення і мали якийсь вплив на населення, лише слабо підтверджується малочисельними зображеннями буддійської символіки у регіоні;

по-друге, в період римського панування значно зростає підтверджена матеріально та джерельно кількість прямих контактів римських торгівців з Індією, а також поява контингенту з Індії на території Єгипту, про що свідчать епіграфічні джерела на санскриті, пракриті та давньотамільській мові, що приводить до думки, що чисельні індійські торгівці мали б мати якісь фактори чи перевальні пункти, якщо їх присутність продовжувала зростати протягом майже двох століть, і якщо вони навіть вели записи давньогрецькою мовою, вкотре зазначає про не ситуативність, а постійність таких торгівельних місій;

по-третє, частина людей з торгівельних спільнот точно були носіями буддизму, адже лише це пояснює чому в одному з ключових торгових міст римського Єгипту було створено скульптуру Будди та розміщено її у важливому релігійному місці.

Таким чином, можна припустити, що цілком ймовірним було існування у період римського панування в Єгипті у портових містах буддійських спільнот, які склалися переважно з індійських торгівців, найвірогідніше з північних регіонів, з якими був зворотній контакт зі сторони римських торгівців, і де у той час перебувала найбільша кількість носіїв буддизму та розквітала традиція меценатства й виготовлення буддійських релігійних сюжетів у вигляді елліністичних скульптур. Однак такий висновок є лише припущенням на підставі нечисленних епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел, деяких навіть унікальних у своєму роді, що спонукає до висновків, що хоч і подібні спільноти перебували на території римського Єгипту, проте були малочисельні, якщо не унікальні. Втім, такий висновок може бути переглянутий у майбутньому, у разі появи нових вагомих знахідок подібних до артефактів з Береніке, а також більшої кількості епіграфічних джерел.

Andrii Karpenko

Buddhist Communities in Roman and Hellenistic Egypt

Abstract: The Hellenistic era was a period of extensive globalisation processes in the ancient world. After the 4th century BCE, the Greek world (later the Roman world) got in

contact with the Indian subcontinent. The cultures of both civilizations began to interact and influence each other. In Northern India, particularly in the Gandhara region, this cultural exchange was especially notable, as the area was filled with Greek cities and settlements that remained after Alexander the Great's campaign. The art of Gandhara vividly represents this epoch, combining Buddhist religious motifs set in the forms of Greek art.

Over the centuries, direct contact between these cultures weakened. However, in the 1st and 2nd centuries CE, interactions between the Greece-Roman and Indian worlds intensified again, largely due to the rapid growth of maritime trade between these regions. This process continued roughly until the 3rd century CE.

The key objectives of this study are to examine whether Buddhist communities emerged within Hellenistic states and, later, within the Roman Empire during this period—from the initial close contacts between the Greece-Roman world and the Indian subcontinent in the 4th century BCE to the decline of Roman trade networks in the 3rd century CE. This research is relevant in the broader context of Greece-Roman and Buddhist cultural interaction and the possible influence of Buddhism on Greece-Roman civilization. While most existing studies on Greece-Roman engagement with Buddhism focus on the Gandhara region, this paper explores a different geographical area.

The study analyses epigraphic, numismatic, and archaeological sources that shed light on the presence of Buddhist communities in Ptolemaic and later Roman Egypt. The research is focused on this region because nearly all available sources related to the topic have been found there. The prominence of Egypt in this context is largely due to its role as a major trade hub, where numerous merchant ships from the Indian subcontinent – especially from Northern India, home to a significant number of Buddhists – frequently docked.

Keywords: Antiquity, Hellenism, Greece-Buddhism, Roman Egypt, Hellenistic Egypt, Gandhara, Berenike